

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТУТ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН АН УРСР

О.С.РУБЛЬОВ, Ю.А.ЧЕРЧЕНКО

ЗГАДКА НА СУМНІ РОКОВИНИ

Препринт № 10

Київ 1990

Рубльов Олександр Сергійович - кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.

Черченко Юрій Анатолійович - молодший науковий
співробітник Інституту Історії АН УРСР.

Автори матеріалів, вміщених у препринтах, висловлюють
свою, особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору
редколегії.

Редколегія: І.М.Хворостяний (головний редактор), В.Ф.Верстюк,
О.В.Тарань (відповідальний секретар), В.М.Даниленко, В.С.Коваль,
О.М.Майборода, О.Ф.Овсієнко. В.А.Смолій, Д.В.Табачник.
І.С.Хміль.

Літературний редактор В.В.Стехун.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією
препринтів обов'язкове.

Текст набраний на комп'ютерній системі Macintosh, наданий
Археографічній комісії АН УРСР Українським науковим
Інститутом Гарвардського університету (США).

© Рубльов О.С., Черченко Ю.А., 1990

Минуло сорок років після завершення суцільної колективізації в західних областях України. Сумний ювілей. Колективізація сільського господарства одна з трагічних сторінок в історії українського народу. В жертву сталінській доктрині соціалізму було принесено долі мільйонів людей, а наслідки цієї трагедії повною мірою даються взнаки навіть і сьогодні.

Історія колективізації на західних теренах України багато в чому збігається з тим, що відбувалося в східних областях наприкінці 20-х - на початку 30-х років, однак вона має і свої особливості. Однією з таких особливостей є те, що колективізація в західних областях здійснювалася практично одразу після встановлення там Радянської влади. У вересні 1939 р. війська Червоної Армії під командуванням маршала С.К.Тимошенка здійснили похід на Захід, а навесні наступного року вже почали втілюватися в життя плани колективізації. Одразу після того як західноукраїнські землі увійшли до складу СРСР, нова влада почала запроваджувати тут ті ж самі соціально-економічні й політичні структури, що й в інших районах країни. І примусова колективізація стала складовою частиною того процесу. Вивчення політики Радянської держави щодо західноукраїнських областей дає ґрунтовний матеріал для розуміння природи і внутрішніх законів функціонування сталінської моделі суспільного розвитку.

Західноукраїнські області були здебільшого аграрним регіоном, і селяни становили там переважну більшість населення. Тому від розвитку сільського господарства великою мірою залежав його добробут. Головними причинами, що негативно позначалися на стані сільського господарства краю і гальмували його розвиток, були аграрне перенаселення і, як наслідок, малоземелля селянства. Ці проблеми загострилися ще з кінця минулого століття.

Після окупації Західної України Польща здійснювала аграрну реформу, яка мало що дала українцям Галичини. Ця політика мала антиукраїнський напівколоніальний, характер. Згідно з прийнятими законами колишні державні землі царської Росії, династії Романових та деякі інші землі, - а також землі біженців, які не повернулися до квітня 1921 р., переходили в державну власність і, за винятком лісів, призначалися для військових осадників та цивільних колоністів. На Волині для цих потреб виділялося близько 100 тис. гектарів, які разом з худобою та реманентом передавалися полякам безплатно¹.

Осадницькі господарства створювалися по всій Західній Україні. У трьох воєводствах Галичини /Львівському, Станіславському і Тернопільському/ до кінця 1934 р. було

¹ Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. - К., 1988.

засновано 756 осадницьких поселень, де налічувалося 15 тис. господарств, яким належало 82 тис. гектарів землі - в середньому по 5,5 га на господарство². Таким чином, поляки тримали у своїх руках значну частину орної землі. У Галичині, зокрема, налічувалося близько 2 тис. великих господарств, що належали полякам, які мали по 4-8 тис.га і контролювали майже 25% всієї землі³.

Через нестачу землі польській уряд у- 20-х роках проводив розподіл (парцеляцію) поміщицької землі, яку селяни мали викупляти. Та все одно кращі ділянки передавалися полякам і нещодавно прибулим колоністам. Перехід частини поміщицьких земель до західноукраїнського селянства не міг зупинити процесу дроблення їхніх господарств. Безперервний поділ їх на дедалі менші частини ще більше загострював малоземелля. Протягом 1921-1934 рр. кількість селянських господарств збільшилася на 19%, причому із загальної кількості новоутворених 43,8% становили господарства, що мали до 2-х гектарів землі. Найбільше (72%) господарств виникло внаслідок сімейних поділів, 14% - шляхом купівлі земельних ділянок, 6% - в результаті одержання землі на основі аграрної реформи і 2% - з інших причин⁴.

Малоземельні господарства на західноукраїнських землях становили найбільшу групу серед усіх селянських дворів. За розміром земельної власності селянські господарства поділялися в Галичині у 1931 р. на такі групи: до 2-х га - 52%, 2-5 га - 36,8%, 5-10 га - 9,4%, 10-50 га - 1,7%⁵. За визнанням польських економістів, переважна більшість господарів з наділами до 2-х га не могла забезпечити собі прожиткового мінімуму. Не набагато відрізнялися від них і ті, що мали в своєму володінні від 2-х до 5-ти га землі. Тобто понад 80 відсотків селянських господарств Галичини були бідняцькими.

Ознакою дрібного селянського землеволодіння на західноукраїнських землях було також черезсмужжя. Наприклад, за даними польського дослідника, на 1930 р. у селі Уніж Городенківського повіту Станіславського воєводства на одне господарство припадало в середньому по 12 ділянок довжиною 663 м і шириною 3 м⁶. Черезсмужжя породжувало великі труднощі в

² Там же С.211

³ Subielny O. Ukraine. A History.- Toronto, 1988.- P.433.

⁴ Івасюта М.І. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях УРСР. - К. 1962. - С.16.

⁵ Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. - К., 1988.-С.213.

⁶ Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях УРСР. - К, 1962. - С 17.

процесі обробітку ділянок і було однією з причин, що гальмували підвищення продуктивності господарств. У 30-х роках з метою ліквідації черезсмужжя польський уряд здійснював так звану комасацію⁷. Вона проводилася дуже повільно і до 1937 р. в чотирьох західноукраїнських воєводствах була виконана лише в одній десятій частині господарств. При цьому селянство позбавлялося частки своїх земель, які відводилися під дороги, що прокладалися у зв'язку із землепорядкуванням.

Малоземелля ставало головною причиною великої еміграції західноукраїнського селянства. Це трохи зменшувало аграрне перенаселення. Та не всі бажали виїхати. У міжвоєнний період кількість виїжджаючих значно скоротилася. Якщо до першої світової війни за океан емігрували близько 500 тис. українців, то в 1919-1935 рр. з Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії виїхало 170 тис. українців, в тому числі до Аргентини - 42 тис, Бразилії - 7 тис, Канади - 67 тис, США - 11 тис, до Франції - 36 тис.⁸

Важливе значення для сільського господарства краю мала | західноукраїнська кооперація. Вона виникла ще наприкінці XIX ст. У 1899 р. в Олеську /Львівська область / було засноване товариство „Сільський господар”. Його завдання полягало в піднесенні рівня рільництва, городництва, садівництва та пасічництва у селах краю. В 1904 р. воно перетворилося на Крайове Товариство „Сільський господар” з центром у Львові і правом організовувати філії в повітових містах. У другій половині 20-х років український кооперативний рух пожвавився, до того ж, в умовах польської окупації кооперативи виконували вже не тільки економічні функції, а й були своєрідною школою самоврядування й інструментом економічного самозахисту. „В кооперативі народ вчиться бути хазяїном своєї землі”- таким було одне з їхніх гасел. Всупереч різним перешкодам польської адміністрації українська спільнота почала самотужки відбудовувати своє культурне, економічне, політичне життя на засадах самоорганізації та самопомогі. Тодішні лідери українського господарського кооперативного руху - Юліан Павликовський, Остап Луцький та ін. - розробили план відбудови економічного і кооперативного життя краю. Багато уваги в ньому приділялося сільському господарству.

Наприкінці 20-х років кооперативи вже мали свою розгалужену організацію. Кредитові спілки об'єдналися в асоціацію, названу „Центробанк”; сільські споживачі і торгові спілки сформували „Центросоюз”; об'єднання молочарських

⁷ „Komasaacja” /ноль./ - об'єднання, укрупнення земельних наділів.

⁸ Енциклопедія українознавства. – Париз - Нью-Йорк, 1955-1957 – Т 11/2.-С.634,635.

кооперативів дістало назву „Маслосоюз”; „Народна Торгівля” репрезентувала міських крамарів. Товариство „Сільський господар” діяло в цій системі як станова селянська організація, що мала своїм завданням боронити станові, господарські та людські права селян перед адміністративною владою. Пильну увагу присвячувало товариство „Сільський господар” фаховій господарській освіті та практичному освоєнню новітніх досягнень у сільськогосподарській техніці⁹.

Вершиною цієї структури був Ревізійний союз українських кооперативів / РСУК /, який здійснював загальне керівництво, перевіряв рахунки кооператорів, організовував навчання персоналу.

Найбільш поширеними на Україні були споживчі кооперативи. Саме через них селяни намагалися полегшити тягар великої різниці цін на свою продукцію та готові вироби. Крім того, активно розвивалася промислова переробка сільськогосподарської сировини. Так, „Маслосоюз” об'єднував близько 140 районних молочарень і молочарських спілок, які в найбільш сприятливому 1936 р. заготували 80 млн. літрів молока, майже повністю перероблених на масло¹⁰. Серед усіх українських кооперативів „Маслосоюз” найбільш вдало торгував своєю продукцією. Його кооперативи домінували на більшій частині польського ринку, а також вивозили продукцію в інші країни Європи.

Активно розвивалося також Крайове товариство „Сільський господар”. В 1938 р. воно об'єднувало 60 філій, де налічувалося 2008 гуртків товариства /159977 членів/¹¹ І^{II}. У 30-ті роки товариство перейшло від агротехнічної пропаганди до активної економічної діяльності. „Сільський господар” став власником і співвласником ряду промислових підприємств, учасником різних акціонерних компаній, а також загальнодержавних експортних об'єднань, що торгували сільськогосподарською продукцією.

Розвиток української кооперації у Галичині мав ще один позитивний ефект. Кооперативи у багатьох випадках давали українській інтелігенції єдину доступну можливість працевлаштуватися. На той час в українських кооперативах Західної України працювало близько 15 тис. осіб, які одержували платню. А загальна чисельність членів цих кооперативів досягала

⁹ Каплистий М. Умови життя і праці українського хлібороба на західноукраїнських землях//Крайове Господарське Товариство „Сільський Господар у Львові 1899-1944. - Нью-Йорк,1970. - С.16.

¹⁰ Ковальчак Г.І. Назв, праця. - С.215.

¹¹ Романенко А. Крайове Господарське Товариство „Сільський Господар” у Львові 1899-1939//Крайове Господарське Товариство „Сільський Господар” у Львові 1899-1944.-Нью-Йорк,1970.-С28.

700 тис. чоловік¹², що було трохи менше 10% усього населення краю.

Розгалужена система української кооперації, яка формувалася протягом кількох десятиліть і мала сприяти подальшому розвитку сільського господарства краю, була знищена після встановлення там Радянської влади. Кооперативи мали передати своє майно представникам нової влади. Почалися арешти серед їхніх керівників і фахівців. Економічній системі сталінської доби не потрібна була справжня кооперація, бо в цій системі не було місця для вільного селянина-господаря. Тому нова влада давала право на існування тільки споживчій кооперації, що фактично виконувала функції державної торгівлі на селі й була допоміжною ланкою до державних заготівельних пунктів.

Аграрна політика Радянської влади на Західній Україні розпочалася націоналізацією землі. Зважаючи на те, що потреба в ній у краї була надзвичайно великою, а також беручи до уваги той факт, що велику земельну власність репрезентував у Галичині здебільшого чужонаціональний, ворожий до українства елемент і переважно польські поміщики/, постанова про націоналізацію землі, на перший погляд,, здавалася розумною аграрною політикою, і гасло розподілу великої земельної власності залучило на бік більшовиків тисячні маси сільської бідноти¹³.

Націоналізація землі, зокрема ж великої земельної власності, головним чином була спрямована проти польських поміщиків • цих історичних, національних і політичних ворогів західноукраїнського селянства, і, вивласнюючи їхню землю, акт про націоналізацію позбавляв їх економічної сили, земельної ренти, можливості політично й економічно експлуатувати український народ¹⁴. З цього погляду націоналізація великої земельної власності набувала в умовах Західної України не тільки класового, а й національного забарвлення, тим більше, що разом з польськими поміщиками Радянська влада виселяла з української землі й ненависних українському селянству польських осадників, Українські селяни допомагали виявляти колишніх польським осадників і колоністів; багато хто зводив особисті рахунки у цій оргії реваншу¹⁵.

Та перше враження від такої політики минуло, і хутко прийшло розчарування. По-перше, не всю землю було розподілено

¹² Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964.-С.481.

¹³ Західня Україна під більшовиками. IX.1939-VI.1941.- Нью-Йорк, 1958.- С.326,345

¹⁴ Там же. - С.115.

¹⁵ Doroshenko D., Geros O. A Survey of Ukrainian History. - Winnipeg,1975.- P.743.

І після проведення земельної реформи селянські наділи залишалися дуже малими - від 0,3 до 3 га. Багато господарств залишалися малоземельними. Після війни більш як 30% усіх господарств мали земельні ділянки до 2-х га¹⁶. Та, незважаючи на малоземелля селянства, держава лишила в своєму розпорядженні значну кількість землі. Так, на 1 січня 1949 р. державний земельний фонд у західних областях УРСР становив близько 700 тис. га /5,8% усіх земельних угідь/, більша половина яких - орна земля. В державному фонді було приблизно 10% всієї орної землі краю. Від самого початку планувалося використати її для розширення колгоспного і радгоспного землекористування.

По-друге, у ході розпочатої згодом колективізації у селян відбирали не тільки розподілену, а і їхню власну землю.

Як і в східних областях, колективізація на Західній Україні супроводжувалася масовим терором, депортацією населення до Сибіру і Казахстану. Депортація населення почалася в лютому 1940 р. І вже до червня 1941 р. сотні тисяч „ворогів народу” були виселені із Західної України. За підрахунками В.С.Парсаданової, з осені 1939 р. по осінь 1940 р. було депортовано майже 10% населення краю¹⁷. Значну його частину становило селянство.

Внаслідок залякування репресіями в довоєнний період колективізація здійснювалася досить швидко. На 1 червня 1941 р. в колгоспах вже було майже 13% всіх селянських господарств. Важко собі уявити, щоб селяни, які протягом багатьох років мріяли про землю і виїздили в пошуках кращої долі до Сполучених Штатів Америки - і Канади, Австралії і Аргентини, одразу поспішали з нею розстатися і вступали до колгоспів. Ось як розповідає про методи проведення колективізації один із свідків тих подій: „До кожного села був прикріплений агітатор-комуніст, який мусів довести до організації колгоспу в селі. Організування колгоспів відбувалось у той спосіб, що такий агітатор погрозами вимушував підписання декларації про приєднання до колгоспу від поодиноких селян. Був я свідком такої сцени в одному селі: до села зближається повозка з агітатором-комуністом; селяни, дізнавшись про це, чим скоріш тікають з села, лишаючи його пустим”¹⁸.

Порушення законності під час створення колгоспів, визнавалися навіть у тогочасних партійних документах. Про це, зокрема, йшлося в постанові ЦК КП/б/У від 28 вересня 1940 р. „Про помилки, допущені деякими місцевими партійними

¹⁶ За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР 1939-1979. - К., 1979. - С.57,58.

¹⁷ Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг.// Новая и новейшая история. - 1989. - № 2. - С.44.

¹⁸ Західна Україна під більшовиками. - С.328.

організаціями Ровенської і Волинської областей" та у постанові листопадового /1940 р./ Пленуму ЦК КП/б/У „Про роботу Львівського і Ровенського обкомів КП/б/У". Однак ці документи не дали практичних результатів, після їх прийняття не сталося якихось суттєвих змін в політиці державних і партійних органів щодо селянства¹⁹. Інакше і бути не могло, бо такі проблеми вирішувалися не в Києві. Долю західноукраїнського селянства було визначено ще у вересні 1939 р., і проведення суцільної колективізації лишалося тільки питанням часу. Війна лише трохи віддалила завершення цієї акції.

Незважаючи на тяжкі умови повоєнного часу, державні органи одразу після визволення західноукраїнських областей від німецько-фашистських загарбників почали відновлювати колгоспи. Та добитися якихось помітних результатів спочатку не вдалося. На кінець 1945 р. на західноукраїнських землях налічувалося 130 колгоспів. Це були невеличкі господарства, що об'єднували всього 0,5% селянських дворів і відігравали незначну роль в сільському господарстві краю²⁰. Більшість із цих колгоспів була створена на базі колишніх фільварків, а їх членами ставали колишні батраки цих фільварків, а також найбідніша частина селянства²¹. Цікаво, що навіть серед цієї невеликої групи колгоспів були фіктивні господарства, які існували тільки на папері. Зокрема, в Милятинському районі Львівської області під виглядом колгоспу ім.Сталіна фактично існувало підсобне господарство МТС. У Радехівському районі тієї ж області в колгоспі ім.Хрущова з 35 колгоспників 32 працювали в МТС, на млині, на пивоварні та на інших підприємствах і в організаціях. Подібні факти свідчать про небажання селян вступати в колгоспи. Саме через це районні власті, щоб мати „справну цифру", створювали фіктивні колгоспи.

Процес колективізації й далі йшов повільно, аж до середини 1947 р., коли держава почала масований наступ на західноукраїнське селянство. Ще в січні 1947 р. тут існувало 507 колективних господарств, що об'єднували 2,2% усіх селянських дворів. Як бачимо, ідея створення колгоспів не набула поширення в краї. Довоєнний досвід колгоспного господарювання не надихав селян на те, щоб знову відновлювати колгоспи. Внаслідок цього через 2 роки після війни в колгоспах було у 6 разів менше селянських господарств, ніж перед її початком.

Виникає запитання, чому ж держава розпочала форсувати колективізацію майже одразу після встановлення Радянської

¹⁹ Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. - К., 1989. С.330.

²⁰ Історія народного господарства УРСР / у трьох томах, чотирьох книгах/. - К., 1985 - Т.3, книга перша - С.159.

²¹ ЦДАЖР УРСР. - Ф.2, оп.7, спр.1834.- Арк.97.

влади, в після війни вона більше двох років чогось вичікувала? Що ж їй заважало одразу після визволення західноукраїнських областей від німецько-фашистських загарбників поновити примусову колективізацію. Заважала, певно, активна протидія з боку селянства. У повоєнний час колективізацію доводилося здійснювати в умовах рішучого опору з боку формувань ОУН-УПА. Розчароване селянство вступало до цих формувань, постачало їх продуктами та інформацією.

Однією з головних відмінностей колективізації сільського господарства в західних областях було те, що Радянській владі майже не вдалося розколоти тут селянство за класовим принципом, створити той „актив", руками якого здійснювалася колективізація в східних районах. На Західній Україні не було такого соціального розшарування населення, як у царській Росії. Тут бракувало заможного селянства, щоб після ліквідації поміщиків робити політику на ворожнечі батраків, бідняків, середняків і куркулів. Бо західноукраїнське село було майже наскрізь бідняцьке, а все ж далеко не всі бідняки йшли в колгоспи. Навпаки, від них виходила опозиція проти колективізації²². Тут не було бідняцьких організацій на зразок комнезамів, а земельні громади, що створювалися після війни не мали чітко позначеного соціального характеру. Тому, проводячи колективізацію, державні органи наражалися на опір селянства в цілому. Без підтримки селян у лісах не змогли б існувати багатотисячні збройні формування ОУН-УПА / на думку дослідників в рядах цих формувань наприкінці 1944 р. налічувалося близько 200 тис. чол.²³/ А поки вони там знаходилися, Радянська влада почувала себе в сільській місцевості не настільки впевнено, щоб проводити суцільну колективізацію.

У 1947 р. ситуація змінилася. Головним силам збройних формувань ОУН-УПА в 1944-1946 рр. було завдано тяжких ударів²⁴. Зменшилася їх чисельність, частина з них перейшла кордон. Тим загонам, що лишилися, доводилося змінювати тактику, діяти невеликими групами. Тоді й було прийнято рішення про розгортання суцільної колективізації, яку, між іншим, сталінське керівництво розглядало і як засіб боротьби проти збройного опору Радянській владі, оскільки колективізація значно ускладнювала постачання загонів • ОУН-УПА і підпілля²⁵. Таким

²² Див.: Західна Україна під більшовиками. • С.335.

²³ Днв.: Коваль В.С. Що таке ОУН і хто такі бандерівці // Західна Україна: перше десятиріччя після війни.- Препринт No 3 Інституту історії АН УРСР-К.,1988.- С.20,21; Tys-Krokhmaluk Y. UPA Warfare in Ukraine - New York,1972. - P.300.

²⁴ Tys-Krokhmaluk Y. UPA Warfare in Ukraine.- P.310. ^

²⁵ BiHnsky Y. The Second Soviet Republic. - New Jersey, 1964.- P.94-95.

чином, проводячи колективізацію, воно намагалося також позбавити збройні формування підтримки місцевого населення. Водночас, умови боротьби проти збройних формувань ОУН-УПА де в чому полегшували завдання державних органів на шляху колективізації, бо розв'язували їм руки. Найменше невдоволення селян колективізацією кваліфікувалося як „прояви націоналізму” з усіма наслідками, що з цього випливали.

Форсування суцільної колективізації в західних областях України розпочалося із середини 1947 р. В той час на Україні склалося тяжке становище. Республіка була знесилена зимовим голодом 1946-1947 рр. У Галичині, де такого не спостерігалось²⁶, з'явилися люди, які прибували із східних областей у пошуках харчів. Кращих „агітаторів” проти колгоспного ладу годі було б шукати. Західноукраїнські селяни наочно переконалися, чим для них може обернутися колективізація.

В лютому 1947 р. відбувся Пленум ЦК ВКП/б/, який прийняв постанову „Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період”. А 3-го березня 1947 р. в Києві відбувся Пленум ЦК КП/б/У, який розглянув організаційні питання. З метою „зміцнення партійної і радянської роботи на Україні” першим секретарем ЦК КП/б/У був обраний Л.М.Каганович. Під його керівництвом проходила робота XV Пленуму ЦК КП/б/У 10-13 березня 1947 р. На ньому з доповіддю „Про заходи по виконанню постанови Пленуму ЦК ВКП/б/ „Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період” виступив Голова Ради Міністрів УРСР М.С.Хрущов. Він, зокрема, сказав: „ Треба роз'яснювати біднякам і середнякам переваги колгоспного господарства перед одноосібним, переконати селян, що чим раніше вони організуються в колгоспи, тим швидше піднесеться сільське господарство і підвищиться рівень їх матеріального і культурного добробуту, що тільки у великому колективному господарстві можна повністю і доцільно використати трактори та інші складні сільськогосподарські машини та обробляти землю на високому агротехнічному рівні”²⁷. Отже, дальший розвиток сільського господарства ставився у пряму залежність від колективізації. На доповідь М.С.Хрущова Пленум прийняв резолюцію, в якій зазначалося: „ Запропонувати обкомам і райкомам КП/б/У, облвиконкомам і райвиконкомам відновити і організаційно зміцнити колгоспи, які існували до війни”²⁸. Це вже був прямий наказ створювати колгоспи.

²⁶ Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946-1947 рр.// Укр. іст. журн. - 1990.- № 8.- С.27.

²⁷ Рад. Україна. - 1947.- 23 берез.

²⁸ Рад. Україна. - 1947.- 19 берез.

Наступним кроком стала постанова ЦК КП/б/У і Ради Міністрів УРСР від 20 червня 1947 р. про поліпшення політичної й господарської роботи в західних областях, в якій перед ними було поставлено мету - „наздогнати” в своєму економічному та культурному розвитку східні області²⁹. Після цієї постанови колективізація в західних областях почала набирати оберти. Наприклад, в інформації про роботу сільськогосподарських органів Волинської області було підкреслено, що зростання кількості колгоспів почалося з 1947 р., головним чином після постанови ЦК КП/б/У та Ради Міністрів УРСР від 20 червня. За період з 20.VI.1947 р. по 1.V.1948 р. було створено 360 колгоспів, або 84% всієї їх кількості в області. До кінця 1950 р. у колгоспах вже було 97,5% селянських господарств /для порівняння: на 1 квітня 1947 р.- тільки 0,7%/. Приблизно такою ж була динаміка колгоспного будівництва і в інших західних областях республіки.

Важливе місце в кампанії по створенню колгоспів, про що йшлося і в доповіді М.С.Хрущова на XV Пленумі ЦК КП/б/У, відводилося „роз'яснюванню” селянам „переваг колективного господарювання”. Які то були „переваги”, нам зараз добре відомо. Головна мета колективізації полягала в знищенні вільного господаря на землі, у створенні найбільш сприятливих умов для безоглядної експлуатації селянства. Не дивно, що люди називали цю форму господарювання „колгоспним рабством”. Тим більше, що обіцяне агітаторами за колгоспний устрій підвищення добробуту селяни мали сприймати на віру, оскільки більшість колективних господарств були слабкими на той час, а деякі і зовсім ледь животіли.

Другим аргументом партійно-державного керівництва на користь колективізації була „неефективність” використання сільськогосподарської техніки в індивідуальних господарствах. Однак ця теза також не витримує серйозної критики. По-перше, світова практика використання техніки і в індивідуальних господарствах, і в сільськогосподарських кооперативах /справжніх кооперативах / має тривалу історію. А, по-друге, це питання тоді практично не стояло, оскільки тракторів та інших машин було зовсім мало. Про це свідчить різноманітний архівний матеріал щодо стану матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР в другій половині 40-х років.

Селянські господарства у зазначений період були майже не забезпечені сільськогосподарськими машинами і реманентом. За матеріалами Статистичного управління УРСР, в розпорядженні селян були переважно примітивні знаряддя, і то - в недостатній кількості. Так, на 100 господарств припадало 33 плуги, 41 борона, з

²⁹ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства УРСР.-К..1968.-Т.2.- С.261.

яких тільки 12 залізних, а решта - дерев'яні. Для обробки землі в селянських господарствах використовувалися ще такі примітивні знаряддя, як сохи. На 1 липня 1948 р. їх налічувалося 25 393 шт. Посівних та збиральних машин господарства майже не мали. Одна сівалка припадала на 291 господарство, одна жатка - на 688 господарств, одна молотарка - на 55 господарств, одна віялка - на 22 господарства. І на базі цих господарств планувалося створювати колгоспи... Важко було розраховувати на те, що вони матимуть достатню кількість сільськогосподарської техніки і реманенту.

Треба відзначити, що держава намагалася зміцнити матеріально-технічну базу сільського господарства західних областей України, однак в умовах повоєнної розрухи повністю вирішити цю проблему було надзвичайно важко. Економічний потенціал країни мав обмежені можливості. За роки четвертої п'ятирічки в західні області було завезено 15 тис. кінних плугів, близько 10 тис. культиваторів, 4700 сівалок, 5200 жаток тощо. Такий обсяг поставок не забезпечував потреби краю. Наприкінці 1949 р. в західних областях функціонувало 87 радгоспів, 232 МТС І понад 6 тис. колгоспів. Отже, кожний колгосп отримав по 2 плуги, 1-2 культиватори, по одній сівалці і жатці. Зростання поставок техніки в західні області України наприкінці четвертої п'ятирічки хоч і мало позитивний ефект, все ж таки не могло швидко змінити становище. За даними Статистичного управління УРСР, на 1 липня 1947 р. в сільському господарстві республіки було в цілому 56654 трактори, з них в 16-ти східних областях - 55033, а в 9-ти західних /включаючи Ізмаїльську область/ - тільки 1621. Отже, на одну східну область в середньому припадало по 3439 тракторів, а на одну західну - по 180, тобто у 19 разів менше. До кінця п'ятирічки кількість техніки в західних областях трохи збільшилася. На початку 1949 р. тут було вже 2774 трактори. Та для дев'яти областей цього було явно замало.

Розпочинаючи суцільну колективізацію, державні і партійні органи республіки прирекли колгоспи західного регіону, як це свого часу сталося і в східних областях³⁰, на тривалий період „мануфактурного розвитку". Справді, частка ручної праці в колгоспах західноукраїнських областей наприкінці 40-х років була досить високою через нестачу сільськогосподарської техніки. В 1947 р. у Шацькому районі Волинської області на весь район не було жодної сівалки, жатки або молотарки. Навіть наприкінці 1950 р. 280 колгоспів Станіславської області не мали **жодної** сівалки. Влітку того ж року у всіх західних областях збирання зернових здійснювалось переважно вручну та найпростішими збиральними машинами. Комбайнами збирали врожай на 7-10% усієї площі.

³⁰ Данилов В.П. Октябрь и аграрная политика партии // Коммунист - 1987 - No 16. - С.35.36.

Суцільна колективізація від самого початку поставила новостворені колгоспи в несприятливі умови.

Типова на той час ситуація у новостворених колгоспах змальовується в листі секретаря Камінь-Каширського райкому КП/б/У Волинської області, що надійшов до ЦК КП/б/У в березні 1950 р. „ В Камінь-Каширській МТС,- повідомлялося, зокрема, в ньому, - є 16 гусеничних тракторів, але не вистачає причепного ремітенту. Плугів тракторних всього 6, а культиваторів нема жодного. В нашому районі існують 64 колгоспи. Більшість з них не мають тягла. Такі колгоспи, як ім.Старченка, ім.Енгельса, ім.Калініна, ім.Свердлова та ін., що мають 5-10 коней, змушені всі роботи виконувати коровами..."³¹. Кого і в чому могли переконати такі колгоспи?

Надії, що покладалися на МТС, також не виправдалися. Слабка технічна база і недостатній рівень кваліфікації механізаторів призводили до того, що машинно-тракторні станції не виконували свої завдання, постійно порушуючи зобов'язання перед колгоспами. В 1950 р. з 32 МТС Львівської області тільки Радехівська станція виконала договірні зобов'язання з усіх видів робіт. До цього слід додати, що з 924 колгоспів області того року послугами МТС не мало змоги скористатися 201 господарство /22%/. Таким чином, наведені вище приклади дають можливість стверджувати, що колгоспи в західних областях України почали створюватися набагато раніше того часу, коли з'явилася реальна можливість повсюдного застосування техніки в сільському господарстві.

Колгоспи, що створювалися на основі ручної праці, звичайно, не могли бути продуктивнішими, ніж індивідуальні господарства. Тогочасні колгоспи мали такі ж самі показники, як і одноосібні господарства, а то навіть і нижчі. Для порівняння можна взяти один з основних показників розвитку сільського господарства - врожайність сільськогосподарських культур. Таблиця 1. Урожайність сільськогосподарських культур у Волинській області / в цнт з га /³².

Культури		1940 р.		1950 р.	
	З усіх категорій господарств	У колгоспах	З усіх категорій господарств	У колгоспах	

³¹ ЦДАЖР УРСР. – ф.27, оп.17,спр.6673. – Арк.112

³² Таблицю підготовлено за матеріалами: Волинська область за роки Радянської влади, 1940-1966: Стат.збірник. – Львів,1969. – С.58,59,64,65.

Зернові	10,6	10,0	10,3	9,9
Жито озиме	10,2	10,4	11,2	10,7
Пшениця озима	11,2	11,0	11,7	11,5
Пшениця яра	9,3	5,0	8,5	8,5
Ячмінь ярий	12,0	11,8	10,0	9,4
Гречка	6,4	7,0	5,5	5,4
Картопля	126	100	132	70

Таблиця 2: Урожайність с/г культур у Львівській області
/ в цнт з га /³³.

Культури	1940 р.		1950 р.	
	з усіх кате- горій гос- подарств	Колгоспи і радгоспи	з усіх кате- горій гос- подарств	Колгоспи і радгоспи
Пшениця озима	11,5	10,9	12,3	11,6
Жито озиме	10,0	9,0	12,6	11,7
Ячмінь ярий	11,9	10,8	11,0	10,5
Гречка	8,2	9,0	6,5	6,2
Зернобобові	9,9	5,7	7,9	7,2
Картопля	124	89	131	59

У цих збірниках не наводиться інформація про одноосібні господарства, але навіть середні цифри по Волинській і Львівській областях вищі, ніж урожайність окремо по колгоспах. Якби була можливість зіставити дані окремо по одноосібних господарствах і колгоспах, то різниця була б ще більшою.

У повоєнний час на стані сільського господарства краю негативно позначався також брак кадрів спеціалістів і кваліфікованих працівників масових професій. Для розв'язання цієї проблеми в західних областях України створювалися сільськогосподарські школи і курси. Сюди також направлялися спеціалісти з інших районів республіки і країни. Так, з 1944 р. по 1950 р. в західні області приїхало 14412 агрономів, зоотехніків, ветлікарів, землевпорядників і т.д. З них 7594 чол. були молодими спеціалістами, що прибули за призначенням. Та до кінця п'ятирічки більш як третина з них / 39% / повернулася назад. І це в умовах жорстоких сталінських законів, холи людину можна було

³³Таблицю підготовлено за матеріалами: Львівщина соціалістична: Зб. документів і статистичних матеріалів. • Львів, 1975. - С.89.

притягнути до кримінальної відповідальності за те, що вона без дозволу адміністрації залишила місце роботи. У грудні 1950 р. кадрове питання обговорювалося на засіданні колегії Міністерства сільського господарства УРСР. Як зазначалося на ньому, головною причиною того, що багато спеціалістів поїхали із західних областей, була недостатня допомога з боку місцевих органів влади, внаслідок чого приїжджі опинялися в скрутному матеріально-побутовому становищі. Однак, на нашу думку, не це було головним. Головною причиною, все ж таки, напевно, була жорстока збройна боротьба, що точилася переважно в сільській місцевості.

Примусова колективізація супроводжувалася різким збільшенням хлібозаготівель в західних областях, незважаючи на те, що довоєнний рівень розвитку сільського господарства не був Відновлений. Цей факт значною мірою пояснює, чому держава була зацікавлена в здійсненні колективізації.

Таблиця 3. Валовий збір зерна і державні закупки у Волинській та Львівській областях / тис.тон /.

	1940 р.		1950 р.	
	Валовий збір зерна	Державні закупки	Валовий збір зерна	Державні закупки
Волинська область	543,9	53	487	147
Львівська область	684,6	56,2	609,7	155,2

Як бачимо, колективізація - це шлях пограбування західноукраїнського селянства. Забираючи за безцінь сільськогосподарську продукцію держава при цьому втричі збільшила заготівлю зерна.

Методи проведення колективізації в західних областях УРСР були ті ж самі, що й в інших районах країни. Примусовий її характер для східних районів країни наприкінці 20-х - на початку 30-х років був використаний і тут. Доречно зауважити, що таке створення колгоспів було однією з рис загальної методи управління народним господарством і розвитком суспільства в цілому. Однак в умовах справжньої війни проти збройних формувань ОУН-УПА ці відпрацьовані форми проведення колективізації ставали ще більш жорсткими. Органи НКВС часто-густо переносили методи боротьби проти формувань ОУН-УПА на сільське населення загалом, караючи всіх без розбору. Але це, звичайно, позначалося на його ставленні до органів влади та їхніх заходів.

Давалася взнаки також сталінська кадрова політика. Майже всі керівники районних і обласних партійних комітетів й радянських органів, державних установ були кадровими партійними працівниками, відрядженими на роботу в західні області республіки з інших областей України та з Росії. Вони, як правило, не розуміли специфіки політичної ситуації, що склалася в регіоні, дехто навіть не знав української мови. Боротьба проти марева „українського націоналізму“, розв'язана за ініціативою Сталіна, Кагановича, Постишева та ін. на Україні ще на початку 30-х років, пізніше розпуск КПЗУ сприяли формуванню у номенклатурних працівників упередженого ставлення до місцевого населення. Все це й зумовило методи „організаційної“ роботи партійно-державного апарату, особливо в сільській місцевості. І вони стосувалися не тільки колективізації. За допомогою збройних загонів проводився призов до Червоної Армії, створювалися винищувальні батальйони. Так, у березні 1946 р. керівники Куликівського райвідділу МВС Львівської області проводили примусовий набір селян до винищувального батальйону. Ця акція не мала ніякої ефективності, бо створені у такий спосіб винищувальні батальйони не чинили опору загонам ОУН-УПА, а 6 з них взагалі були роззброєні в ніч на 30 квітня 1946 р. Водночас, такі дії підживляли довіру селян до нової влади.

Сила застосовувалася також і під час проведення хлібозаготівельної кампанії. Так, у вересні 1946 р. „грубе порушення соціалістичної законності“, як записано в документі, було допущене секретарем Магерівського райкому КП/б/У Львівської області³⁴. В квітні 1947 р. члени групи радпартактиву Велико-Мостівського району Львівської області проводили примусову підписку на державну позику. Отже, примусова колективізація була складовою частиною загального процесу, конкретним проявом загальної тенденції.

Про те, як впливали різні порушення законності з боку представників влади на настрої селянства, можна скласти уявлення з такого епізоду. В радянській історичній літературі наводиться багато свідчень про допомогу частин Червоної Армії селянам західноукраїнських областей у збиранні врожаю, ремонті техніки і т.д. Однак траплялося й таке. У серпні 1945 р. в колгоспі ім.Дзержинського Старо-Самбірського району Дрогобицької області³⁵ солдати військових частин, що проходили через його територію, забрали з поля для своїх коней врожай вівса і ячменю з 24 гектарів. Тоді колгоспники перестали виходити на роботу і господарство практично розвалилося. Відвертий грабунок

³⁴ Парт. архів Інту історії партії при ЦК Компартії України - Ф.1, он.75, спр.211.- Арк.26.

³⁵ Існувала до 1959 року.

колгоспного зерна армійськими частинами породжував у селян зневіру в те, що у колгоспі вони зможуть вільно розпоряджатися результатами своєї праці.

Факти адміністративного тиску на селян під час колективізації фіксувалися навіть у партійних документах того часу. Наприклад, у 1946 р. Львівський обком партії „виявив” випадки порушення „принципу добровільності” під час організації колгоспів у селах Глинянського та Нестерівського районів. У 1946-1947 рр. мало місце примусове створення колгоспів у селах Скалатського, Зборівського, Коропецького, Залозцівського та Копичинського районів Тернопільської області³⁶. Примусова колективізація - це яскравий приклад аморальності, лицемірства адміністративно-командної системи, Центральні партійні й державні органи приймали постанови, в яких засуджували примусове створення колгоспів, а натомість ставили перед місцевими органами такі завдання, які можна було виконати тільки вживаючи адміністративний тиск. Водночас і місцеві партійні комітети та органи Радянської влади, докладаючи відчайдушних зусиль для виконання директив республіканського керівництва, інколи брали навіть підвищені зобов'язання по темпах колективізації. Так, у звіті Новостриліщанського райкому КП/б/У Дрогобицької області йшлося про те, що комітет робить усе можливе, щоб до 32-ї річниці Великого Жовтня в районі не лишилося жодного одноосібника³⁷. Так одні наказували, а інші запопадливо виконували.

Про методи проведення колективізації дає уявлення такий випадок. У селі Луг Лисятицький Стрийського району Дрогобицької області в 1949 р. було створено колгосп ім.Кірова, до якого вступило 28 господарств /із 110/. Районні організації включили його до списку як село суцільної колективізації і довели план засипки насіння на кожне господарство. Голова колгоспу повідомив секретарю Стрийського райкому КП/б/У, що багато селян відмовляються здавати насіння, оскільки не вважають себе колгоспниками. „Заявіть селянам,- відповів секретар, - хто не бажає бути колгоспником, нехай подає про це письмову заяву”³⁸. Звичайно, ніхто нічого не писав, бо такі заяви стали б „квитком” до Сибіру або до інших віддалених районів.

Примусова колективізація призводила до відкритого збройного опору з боку селянства. Так, у березні 1947 р. відбувся масовий анти колгоспний виступ у с.Великі Лучки на Закарпатті. В

³⁶ Івасюта М.К. Названа праця.- С.88,89.

³⁷ Парт. архів Львів, обкому Компартії України. - Ф.5001, оп.10, спр.136.-Арк.109.

³⁸ ЦДАЖР УРСР. - Ф.27, оп.17, спр.6645.- Арк.21,22.

серпні того ж року проти колгоспу виступили майже 200 жителів села Нижня Апша Тячівського округу Закарпатської області /це було румунське село/. В інформації про виступ повідомлялося про вбивство голови колгоспу, який також був і головою сільради /цікаво, що до війни він, як записано у документі, був служителем культу, а після війни деякий час працював вчителем/. При створенні колгоспу він „внаслідок політичної невідповідності і організаторської недосвідченості, не маючи групи бідняцько-середняцького активу як опори... припустився кількох помилок характеру голого адміністрування...”.

Однак таких прямих повідомлень про антиколгоспні виступи у відкритих архівах можна знайти зовсім мало, оскільки вони, як правило приписувались „націоналістам” /хоч формування ОУН-УПА, звісно, намагалися перешкодити колективізації, вбивали організаторів колгоспів, нищили майно/. Тому для дослідників певний інтерес становлять документи, що містять „побічну” інформацію, яка дає підстави для висновку про небажання селян вступати до колгоспу. Це архівні документи, в яких ідеться про різні способи, за допомогою яких селяни намагалися уникнути усуспільнення худоби й реманенту, не виходити на роботу на колгоспне поле. Наприклад, навесні 1948 р. селяни в колгоспах ім.Молотова Березнівського району та ім.Хрущова Степанського району Рівненської області продавали коней та волів. В колгоспі ім.Шевченка Ківерцівського району Волинської області колгоспники відмовилися усуспільнювати коней, пояснюючи це тим, що заяву про вступ до колгоспу підписали жінки, а коні належать чоловікам. Цей прийом селяни „відпрацьовували” ще з 1940 р., з часів створення перших колгоспів³⁹.

У деяких колгоспах /ім.Сталіна Стрийського району Дрогобицької області/ селяни відмовлялися здавати коней, мотивуючи це тим, що в заявах про вступ до колгоспу вони не вказували про усуспільнення коней та реманенту. Траплялися випадки і коли селяни відмовлялися писати заяви про вступ до колгоспів. Зокрема, в колгоспі „Новий шлях” Судо-Вишнянського району Дрогобицької області за документами налічувалося 140 господарств, але жодної заяви про вступ до колгоспу в правління не надходило. І таких прикладів можна навести безліч.

Були випадки, коли колгоспи створювалися фіктивно. Так, у с. Майдан /колгосп „Нове життя”/ та в с. Зелений Дуб /колгосп ім.Шевченка/ Мизоцького району Рівненської області коні, реманент та посіви не були усуспільнені. Кожен колгоспник самостійно сів і збирав урожай зі своєї ділянки. План хлібоздачі, встановлений для цих колгоспів, правління розподіляло між колгоспниками, і кожний виконував його індивідуально

³⁹ Західна Україна під більшовиками. – С.335

У новостворених колгоспах була низькою трудова дисципліна: люди не хотіли задурно працювати. Ця тенденція простежується і в довоєнний, і в повоєнний періоди. Так, у 1940 р. в середньому по Львівській області частка працездатних колгоспників, що виробили менш як 50 трудоднів, становила 25,4% від загальної кількості працездатних колгоспників, тих, які виробили 51-150 трудоднів, - 35,7%, 150-300 трудоднів - 26,9% і вище 300 трудоднів - лише 5,8%, а 6,2% працездатних колгоспників не виробили жодного трудодня⁴⁰. Такою ж була картина і через 10 років. У 1950 р. 32% колгоспників Львівської області не виконали встановленого мінімуму трудоднів за перший квартал.

Невдоволення селян здійснюваним на них адміністративним тиском під час створення колгоспів, як уже зазначалося, часто списувалося на прояви „буржуазного націоналізму". А це приводило до репресій проти селянства. Так, у 1950 р. по Львівській області змінилося 287 голів колгоспів / 30% /, у тому числі більш як 100 чол. з „політичних мотивів". Сучасному читачеві не треба докладно роз'яснювати, якою була подальша доля тих, кого звільняли з роботи за „політичними мотивами" в часи сталінщини.

Суцільна колективізація супроводжувалася „розкуркуленням" частини селянських господарств і виселенням членів їхніх сімей. При цьому в 1947 р. у Шнрецькому, Городоцькому, Перемишлянському, Яворівському та Глинянському районах Львівської області до числа „куркульських" було включено господарства середняцьких дворів. Мали місце також випадки, коли до „куркульських" потрапляли господарства, в яких були відсутні затверджені урядом нетрудові ознаки, а лише за „політичною характеристикою"⁴¹. 28 січня 1948 р. ЦК КП/б/У змушений був прийняти спеціальну постанову про відновлення прав тих господарств, які неправильно включалися до списку куркульських.

В газеті Івано-Франківської обласної Ради народних депутатів „Галичина" нещодавно було надруковано цікавий документ - постанову виконкому Станіславської обласної Ради депутатів трудящих за № 487 від 15 березня 1951 р. про виселення куркульських сімей у віддалені райони країни. До цієї постанови додавався список із 374 сімей. Що ж то за люди в тому списку? „Скуба Ілля Олексійович... на даний час має будинок, саду і городу 0,5 га, дві корови... Сивак Наталія Степанівна... має будинок,

⁴⁰ Західна Україна під більшовиками. – С.336

⁴¹ Держ. Архів Львів.обл.- Ф.Р-227, оп.2, спр.138. – Арк.47.

орної землі 0,15 га, одну корову..."⁴². Для чого треба було виселяти цих людей до Сибіру і Казахстану, якщо у них і так усе забрали? Невже вони становили якусь загрозу для такої могутньої держави, яка тільки-но перемогла у війні? Висновок можна зробити тільки один. Адміністративно-командна система боялася навіть таких дрібних одноосібних господарств, бо люди своєю працею доводили неефективність колгоспів сталінських і більш пізніх часів.

Загострення боротьби на селі, як і в довоєнні роки, супроводжувалося депортацією сільського населення у віддалені райони, країни. У публікаціях з цього приводу подаються різні матеріали про чисельність депортованих у повоєнний час⁴³, але не має сумніву, що йдеться про десятки тисяч людей. На прес-конференції Комітету державної безпеки УРСР в лютому 1990 р. було сказано, що з 1944 р. по 1951 р. із західних областей виселили 65906 сімей /203662 чол./ пособників загонів ОУН-УПА та націоналістичного підпілля⁴⁴. Ми вже наголошували вище на тому, що до цих списків потрапляли не тільки учасники формувань ОУН-УПА, але й всі ті, хто висловлював своє невдоволення політикою Радянської влади. До того ж багато селян влилися в ці формування і були пізніше депортовані саме через жорстокість політики нової влади, насамперед через колективізацію. В результаті братовбивчої війни і депортації населення на Західній Україні зникали цілі села. Тільки на Станіславщині в роки сталінщини не стало 40 сіл, півтора десятка з яких так і не відродилося⁴⁵.

Суцільна примусова колективізація стала трагедією для українського селянства. Головна її мета полягала в тому, щоб створити державі максимально сприятливі умови для пограбування селянства. І мети цієї було досягнуто. А наслідком став тривалий занепад сільського господарства у нашій країні.

⁴²Вівчар Б. Як нас виселяли...// Галичина. - 1990. - 1 верес.

⁴³Так, Д.Марпле у своїй статті повідомляє про депортацію в жовтні 1947 р з Волинської області від 500000 до 800000 чоловік або майже 20-25% населення області. Див.: Marples DR. The Kulak in Post-War USSR: The West Ukrainian Example// Soviet Studies. - 1984. - No 4. - P.5M.

⁴⁴Известия. - 1990. - 10 февр.

⁴⁵Гладиш Р. В своєму амплуа // Галичина. - 1990. - 29 трав.